

Lennart Lönngren (Tromsø)

HÅRDA OCH MJUKA STAMMAR I RYSKAN

I föreliggande lilla opus, som av allt att döma blir mitt sista bidrag till Slovo, ger jag mig in på ett område, där jag känner isen knaka under fötterna. Mina funderingar har väckts av ett läromedel som jag efter många terminers undervisning känner ganska väl, nämligen Milan Bílýs utmärkta kompendium *Rysk fonologi* (Bílý 1988). Bílý håller sig i denna framställning konsekvent till uppfattningen att fonologin är en autonom nivå i språket. Det är fråga om en strukturalistisk, icke-generativ approach, av vilken han ger en mer vetenskaplig framställning i en Scando-Slavica-artikel (Bílý 1989).

Med en sådan syn på ljudsystemet blir möjligheten att bestämma fonemets identitet i olika ställningar en viktig fråga. Jag skall här diskutera möjligheten att identifiera fonem i stamslut, och då framför allt med avseende på palatalitetsoppositionen.

Alla som lärt sig ryska bland annat genom grammatikundervisning har nog träffat på uttrycket hårda och mjuka stammar. Dessa begrepp är inte självklara utan förutsätter åtminstone följande förklaring: hårdheten resp. mjukheten avser inte hela stammen utan endast stamslutet. Eftersom det endast är konsonanter som kan vara hårda eller mjuka förutsätts också att de stammar det är fråga om slutar på konsonant. Av de ordklasser som omfattas av flexionssystemet är det bara de som deklineras som motsvarar detta krav (med undantag av neutra av typen *время* i nom. sg.). Hos konjugerade former, dvs verbformer, slutar den s. k. presensstammen alltid på konsonant, t. ex. *читай*- (med undantag av några former av de båda atematiska verben: *дам*, *ем* etc.), medan den s. k. infinitivstammen kan sluta antingen på vokal, t. ex. *чита-*, *кури-*, *коло-*, eller på konsonant, t. ex. *нес-*. (Detta under förutsättning att man accepterar den traditionella lösningen med två stammar, jfr dock Jakobson 1947 och hans många efterföljare.) Flerstammighet kan-

ske man också kan se hos substantiv som *брат – братья, судно – суда*, och adjektiv som *широкий – шире*, men dessa fall måste vi här bortse från.

Det är huvudsakligen inom deklinationssystemet som man skiljer på hårda och mjuka stammar. Vi skall strax se, varför det inte är lika lätt att tala om hårda och mjuka verbstammar.

Oppositionen hårdhet (icke-palataliserad) : mjukhet (palataliserad) är i ryskan – till skillnad från många andra språk – ett fonologiskt särdrag, vilket tillsammans med artikulationsställe, artikulationssätt och oppositionen tonande : tonlös karakteriserar det ryska konsonantsystemet. Alla ryskans 32 konsonantfonem omfattas av hårdhet : mjukhet-oppositionen i så måtto, att de är antingen hårda eller mjuka, men endast 24 av dem ingår i par, där leden skiljer sig enbart genom detta särdrag. Vi skall i fortsättningen koncentrera oss på dessa konsonantpar.

Om stammen slutar på konsonant följer normalt efter morfemgränsen en vokal eller noll (ordgräns). Undantagen är få och berör substantiv av 3:e deklinationen, nämligen instr. sg. (*частью*) och i enstaka fall instr. pl. (*дочерьми*). Jag skall här bortse från dessa fall, inte bara för att de är perifera i systemet utan också därför att dessa ändelser skapar fonologiskt svaga positioner för stamslutskonsonanten. Och när man diskuterar fonologiska oppositioner vill man gärna granska fonemen i stark position. På det hela taget är alltså stamslut idealiska för detta studium, eftersom det är just före vokal som ryska konsonanter fonologiskt "bekänner färg". För palatalitetsoppositionen gäller detta dessutom i ordslut.

Att entydigt identifiera fonemstrukturen i ett givet morfem är möjligt bara om varje ingående språkljud åtminstone i någon allomorf står i stark position. Om stark position helt saknas förblir språkljudets fonematiska identitet oklar. Exempel är det första fonemet i *стень* eller det andra fonemet i *язык*. Om däremot språkljudet påträffas i mer än en stark position och därvid realiseras med allofoner som hänför sig till (dvs i stark position normalt representerar) olika fonem, föreligger ett brott mot den viktiga principen om morfemets invarians, något som inte bör förekomma alltför

ofta. Ett exempel är rotmorfemet i formerna *братъ* /b+r/ och *беру* /ber/, där /+/- betecknar flyktig vokal, sedd som ett abstrakt fonem. Både vid avsaknad av stark position (neutralisation) och suppletivism (motstridighet) kan vi tala om obestämba vad gäller fonemets identitet.

Att konsonantens position i stamslut är stark före vokal gäller med ett undantag, nämligen e-fonemet, före vilket endast mjuk parig konsonant förekommer. Men före övriga vokaler, liksom i ordslut, kan man förvänta sig, dels att stamslutet är stabilt, dvs antingen hårt eller mjukt genom hela paradigmet, dels att man vid ett effektivt utnyttjande av palatalitetsoppositionen skall finna såväl hårda som mjuka pariga konsonanter representerade.

Med avseende på stamslutets stabilitet kan ord vars stam slutar på parig konsonant (hård eller mjuk) delas in i två grupper:

1. "Stabila" ord där stamslutet är hårt genom hela paradigmet, t. ex. *мода*; *молодой*; *девьяносто*; *который*, eller mjukt, t. ex. *дядя*; *последний*; *три*; *весь*; *курить*. Observera att verb saknar alltigenom hårda stammar.
2. "Instabila" ord där stamslutets konsonant ändras inom paradigmet. Hit hör ett fåtal substantiv, t. ex. *сосед* – *соседи*, *песни* – *песен*, *времени* – *времена*, enstaka räkneord: *одна* – *одни*, *пятьдесят* – *пятидесяти*, *двести* – *двумстам*, och pronomen: *тебя* – *тобой*, *эта* – *эти*, *сама* – *сами*, samt en hel böjningsklass inom verben, typen *веду* – *веди*. I dessa fall kan vi tala om suppletivism. (Hit hör förstås också växling mellan parig och oparig konsonant, som i *водит* – *вожу*, men dessa fall bortser vi ifrån här.) Man kan notera att adjektiv helt saknas i denna grupp: denna ordklass är alltså med avseende på stamslutets hårdhet/mjukhet den mest stabila.

Ett stabilt stamslutsfonem visar sig ofta instabilt om vi jämför med hur samma morfem realiseras i derivat. Intressanta är fall där utgångsordets stamslutsfonem förekommer i stark position i derivatets stam, antingen finalt eller icke-finalt. Det alltid mjuka *тетрадь* blir således hårt i *тетрадка*, *три* och *пять* blir hårda i *трое* resp *пятый*, *ходить* blir hårt i *ход*. Å andra sidan blir det hårda *козёл* mjukt i *козлик* och det hårda *новый* mjukt i *новь* och *обновить*.

För att se hur väl särdraget hård/mjuk är utnyttjat i stamslut måste man titta på hela ordklasser och böjningsklasser. Situationen inom de öppna ordklasserna substantiv, adjektiv och verb framgår av den inventering av stamslut, som ges i appendix 1-3 (stamslut före /e/ finns ej medtagna, av ovan nämnda skäl).

Det visar sig att endast substantivstammar företer ett någorlunda fullständigt, dock inte hundra procentigt, utnyttjande. Vi kan konstatera, att stamslut på /f'/ hos substantiv helt saknas, att /m'/ saknas före /a/, /o/, /u/ och /p'/ före /o/, /u/.

När det gäller adjektiv och verb är däremot oppositionen synnerligen dåligt utnyttjad. Hos adjektivet saknas helt enkelt stammar på andra mjuka pariga konsonanter än /n'/ och /r'/.

Det sistnämnda fonemet är till yttermera visso endast realiserat i ett enda fall, färgadjektivet *капуй*. Dessutom saknas stamslut på /f/. För verbens vidkommande är bilden en annan. Palatalitetsoppositionen är utnyttjad i endast ett fall, /r':r'/ före /u/. I övrigt växlar hård och mjuk slutkonsonant före vokal på ett regelmässigt, men från fonologisk synpunkt helt oförklarligt sätt: före /u/ realiseras, med undantag av [l'], [r'], endast hård parig konsonant, före övriga vokaler och i ordslut endast mjuk.

Låt oss nu jämföra denna situation med realisationen av ett annat särdrag, tonalitetsoptionen. Denna opposition är betydligt bättre utnyttjad, såsom delvis framgår av appendix 1-3 (de båda distinktiva särdragen omspannar ju inte samma konsonantgrupper). Det finns faktiskt bara en lucka i systemet: ingen adjektivisk stam slutar på /f/, dvs tonalitetsoptionen /v':f/ är inte utnyttjad. Som bekant är /f/ ett senkommet och inte helt inlemmat fonem i ryskan. Att det saknas just hos adjektivet beror på att inlånade adjektiv uppträder med ett inhemskt eller kombinerat inlånat och inhemskt suffix, ex. *шкафной, тифозный*.

Det är alltså en avgörande skillnad mellan särdragen tonande : tonlös och mjuk : hård i stamslut. Det förra är fonologiskt självständigt, väl etablerat och utnyttjat. Ryska fonem är lättidentifierade med avseende på tonalitet. Före vokal, alltså bl. a. i stamslut, uppstår aldrig någon oklarhet eller något

fall av suppletivism. Palatalitetsoppositionen, däremot, är i denna position svagt utnyttjad och realisationen är i hög grad betingad av morfologiska faktorer.

Vi skulle kunna sluta här, med ett konstaterande att ryskan med avseende på hur palatalitetsoppositionen realiseras i stamslut är ett språk med en mycket utbredd suppletivism, såväl intra- som interlexematiskt. Men det är alltför frestande att gå vidare ett stycke in på “förbjuden” mark, alltså morfologin. (Är förresten inte den svaga positionen före /e/ hos Bílý formulerad i delvis morfologiska termer?) Låt oss se vad som blir konsekvensen om vi tillåter icke-fonologiska, icke-generella begränsande faktorer att spela in vid fonemidentifikationen.

Om vi genom en morfofonematisk regel definierar stamslutet i tredje deklinationens substantiv, presens av i-konjugationsverb samt hela imperativen som svag position minskar dramatiskt möjligheten att bestämma ifrågavarande fonems status intralexematiskt. Interlexematiskt minskar emellertid samtidigt antalet fall av suppletivism. Sålunda blir *кровь* – *кровообращение*, *смерть* – *смертоносный* inte längre något problem, eftersom positionen i derivaten är stark, jfr *жизнерадостный*. Inte heller kommer *ребёнка* att framstå som mer oregelbundet än *степенька* (jfr Bílý 1988, s. 30). Om stark position helt saknas, som i *стень* (*стенной*) kan vi – såvida vi inte vill tillgripa icke fullt specificerade fonem (arkifonem) – välja det omarkerade ledet i oppositionen, i detta fall /p/ (jfr Hawkins 1984, s. 116). I så fall sjunker även särdragets utnyttjandegrad hos substantiv: det finns inte längre några stammar på /p'/ och /m'/; jfr de kursiverade exemplen i appendix 1. Därmed får vi en mer enhetlig bild av substantivstammens realisationer: oppositionen hård : mjuk realiseras i samtliga par utom /p':p'/, /m':m'/ och /f':f'/ . Man kan tillägga att i några ytterligare fall är mjuka pariga fonem mycket sparsamt representerade, nämligen /b'/, /v'/ och /z'/ . Det är inte en tillfällighet att labialer/labiodentaler befinner sig i farozonen; detta har att göra med en historisk process, enligt vilken vi har fått stamslut på labial/labiodental + /l'/, jfr *рубль*, *капля*, *земля*, *кровля*.

För verbens del försvinner all suppletivism av typen *верить – вера, лететь – летать* (hur Bílý, se 1988:30, från sina utgångspunkter i sistnämnda exempel kan undvika att se suppletivism förstår jag inte). För att likvidera suppletivismer som *несу, несёшь* behövs ytterligare en morfofonematisk regel, enligt vilken positionen före /o/ i ändelse är svag. Här kan hård parig konsonant ej förekomma (före /u/ kan trots allt /l'/ och /r'/ förekomma); stamslutet i dessa verb blir alltså definierat som hårt.

Men den minskade graden av suppletivism har skett inte bara till priset av att vi blandat samman nivåer, utan också under förutsättning att intra- och interlexematiska alternationer likställs, dvs att realisationer i derivat får väga lika tungt som realisationer i motsvarande grundord. Detta är inte tillfredsställande. Man kan också av frekvensskäl ifrågasätta om det är förenligt med psykologisk realitet att t. ex. anta hårt stamslut i *кров- 'blod'*. Värre är kanske ändå att vi genom att tillämpa alltmer specificerade morfologiska "regler" kan identifiera alltfler stamslut som svaga, t. ex. hårdheten i stamslutet hos *лететь* kan ej längre bevisas av derivat som *летать, самолёт*, eftersom det är morfologiskt onaturligt med former som **летяць, *самолеть*.

De svårigheter som uppstår när vi tillåter morfologiska kriterier kan också illustreras av paret *зол – золь*. Enligt en restriktiv fonologisk analys finns ingen skillnad i analysen av detta par och t. ex. paret *зол – мол*. Men vid en morfologisk analys "förstörs" möjligheten att analysera *зол – золь* som ett minimalt par: vi måste här – enligt *en* tolkning av formen *зол* – se allomorfer av morfemet *зол-*, följda av ett (eller i derivatet i värsta fall två) nollsuffix, av vilka det som följer på [l'] har en uppmjukande inverkan. Problemet kvarstår, även om vi karakteriserar företeelsen som konversion (paradigmbyte), eller, såsom hos Reformatskij (1970. s. 415), kallar den för "inre flexion".

Hur de nämnda morfonologiska restriktionerna skall beskrivas utan att man hamnar i alltför abstrakta invarianta morfemrepresentationer vet jag inte, men det är ändå värt att fästa uppmärksamheten på den frapperande

skillnaden mellan palatalitets- och tonalitetssoppositionen, samt det problem för en fonologisk beskrivning som ligger i att omfattande och rimligtvis också psykologiskt förankrade regelmässigheter inte kommer till uttryck annat än genom en mycket långtgående suppletivism. Detta strider mot själva idén om suppletivism som “undantag”.

Man kan, slutligen, leka med tanken att hårdhet : mjukhet skulle representeras på samma sätt som tonalitet i den ryska ortografin, alltså inte med hjälp av vokaldubletter, som nu, utan med hjälp av en dubbel uppsättning av konsonantecken.

Om vi samtidigt behöll den fonologiska principen (och principen om morfemets invarians), dvs vi stavar *город*, inte *горот*, *просьба*, inte *прозьба* (fast mjukt tecken skulle inte behövas), skulle vi tvingas välja mellan två konsonantecken i fall som *дену* : *денешь* (-ну : -нош eller -њу : *нош*). Valet är inte självklart, eftersom båda står i stark position. Kanske skulle vi överallt välja det “hårda” konsonantecknet, även i fall med enbart mjuk realisation, som i *курить* (jfr *окурок*). I så fall skulle mjuka konsonantecken motsvaras av uttalet överallt, utom i verbens stamslut. Där skulle speciella uttalsregler inträda. Att vi skulle få olika bokstavstecken initialt i *нос* : *нѣс* (*нос*) skulle vara lika naturligt som att vi nu har olika tecken initialt i *день* : *тень*.

För stavning av substantiv och adjektiv skulle reformen innebära vissa fördelar. Vi skulle använda endast fem vokaltecken och stava -ом, -ов i st. f. -ом/-ѣм/-ем, -ов/-ѣв/-ев. Vi skulle i stavningen skilja på *дядей* (instr. sg.) och *дядей* (gen. pl.) och skulle inte frestas att tro att skillnaden mellan *нос* och *нѣс* ligger i vokalen.

Om vi höll oss till en mer fonetisk princip, dvs stavade *горот*, beaktade vokalreduktion etc, skulle vi slippa speciella uttalsregler för verbstammar. Men den fonetiska stavningsprincipen är svårtillämpbar och underlägsen den fonologiska.

På det hela taget vill jag dock inte föreslå någon stavningsreform – och inte bara för att spara på bokstavstecken. Palatalitetssoppositionen bör

inte helt jämställas med tonalitetsoppositionen. Det ligger även från fonologisk synpunkt ett berättigande i att dess relativa bräcklighet och den härur sprungna omfattande suppletivismen i verbala stamslut får – indirekt – avspegla sig i skriften.

REFERENSER

- Bílý, Milan, *Rysk fonologi*, Slaviska institutionen vid Uppsala universitet, 1988 el. sen.
- Bílý, Milan, On the Nature of Alternations and the So-Called Zero Vowel in Russian, *Scando-Slavica* 35, 1989, s. 142-165.
- Jakobson, Roman, Russian Conjugation, *Word* 4:3, 1947, s. 155- 167.
- Hawkins, Peter, *Introducing Phonology*, London etc., 1984.
- Реформацкий А. А., *Из истории отечественной фонологии. Очерк. Хрестоматия*, Москва 1970.

APPENDIX 1. Ryska substantivet: stamslut + ändelsevokal/0

	-a	-o	-u	-i	-0
b	баба	бабой	бабу	бабы	баб
b'	голубя	голубем	голубю	голуби	голубь
p	липа	липой	липу	липы	лип
p'	<i>степям</i>	–	–	<i>степи</i>	<i>степь</i>
m	мама	мамой	маму	мамы	мам
m'	–	–	–	<i>теми</i>	<i>темя</i>
v	корова	коровой	корову	коровы	коров
v'	червя	червём	червю	черви	червь
f	графа	графой	графу	графы	граф
f'	–	–	–	–	–
d	мода	модой	моду	моды	мод
d'	дядя	дядей	дядю	дяди	Надь
t	карта	картой	карту	карты	карт
t'	тётя	тётей	тётю	тёти	Насть
s	лиса	лисой	лису	лисы	лис
s'	гуся	гусем	гусю	гуся	гусь
z	коза	козой	козу	козы	коз
z'	стеся	стезей	стезю	стеся	ферзь
n	рана	раной	рану	раны	ран
n'	кухня	кухней	кухню	кухни	кухонь
l	пчела	пчелой	пчелу	пчелы	пчёл
l'	пуля	пулей	пулю	пули	пуль
r	пара	парой	пару	пары	пар
r'	буря	бурей	бурю	бури	бурь

APPENDIX 2. Ryska adjektivet: stamslut + ändelsevokal/0

	-a	-o	-u	-i	-0
b	рябая	рябой	рябую	рябые	ряб
b'	–	–	–	–	–
p	тупая	тупой	тупую	тупые	туп
p'	–	–	–	–	–
m	прямая	прямой	прямую	прямые	прям
m'	–	–	–	–	–
v	красивая	красивой	красивую	красивые	красив
v'	–	–	–	–	–
f	–	–	–	–	–
f'	–	–	–	–	–
d	молодая	молодой	молодую	молодые	молод
d'	–	–	–	–	–
t	пустая	пустой	пустую	пустые	пуст
t'	–	–	–	–	–
s	босая	босой	босую	босые	бос
s'	–	–	–	–	–
z	сизая	сизой	сизую	сизые	сиз
z'	–	–	–	–	–
n	трудная	трудной	трудную	трудные	труден
n'	синяя	синей	синюю	синие	синь
l	кислая	кислой	кислую	кислые	кисел
l'	–	–	–	–	–
r	острая	острой	острую	острые	остёр
r'	каряя	карей	карюю	карие	карь

APPENDIX 3. Ryska verbet: stamslut i presens + ändelsevokal/0

	-a	-o	-u	-i	-0
b	–	–	скребут	–	–
b'	любят	скребёт	–	любит	грабь
p	–	–	–	–	–
p'	скрипят	–	–	скрипит	сыпь
m	–	–	жмут	–	–
m'	ломают	жмёт	–	ломит	экономь
v	–	–	живут	–	–
v'	ловят	живёт	–	ловит	ставь
f	–	–	–	–	–
f'	потрафят	–	–	потрафит	дрейфь
d	–	–	ведут	–	–
d'	водят	ведёт	–	водит	сядь
t	–	–	плетут–	–	–
t'	тратят	плетёт	–	тратит	трать
s	–	–	спасут	–	–
s'	брисят	спасёт	–	бросит	брось
z	–	–	везут	–	–
z'	возят	везёт	–	возит	лезь
n	–	–	станут	–	–
n'	звенят	тонет	–	звенит	стань
l	–	–	–	–	–
l'	позволят	колет	колют	позволит	позволь
r	–	–	орут	–	–
r'	верят	орёт	борются	верит	верь